

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

ISSN: 1694-7452 e-ISSN: 1694-8610

№3/2024, 116-137

ФИЛОЛОГИЯ

УДК: 398.95

DOI: [10.52754/16948610_2024_3_11](https://doi.org/10.52754/16948610_2024_3_11)

**КЫРГЫЗДАРДЫН ЭТНОБОТАНИКАЛЫК БИЛИМДЕРИНИН МАКАЛ-
ЛАКАПТАРДА БЕРИЛИШИ**

**ОТРАЖЕНИЕ ЭТНОБОТАНИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ КЫРГЫЗОВ В НАРОДНЫХ
ПОСЛОВИЦАХ**

**REFLECTION OF ETHNOBOTANIC KNOWLEDGE OF THE KYRGYZ PEOPLE IN FOLK
PROVERBS**

Мурзакметов Абдымиталип Камытович

Мурзакметов Абдымиталип Камытович

Murzakmetov Abdymitalip Kamytovich

т.и.к, доцент, Ош мамлекеттик университети

к.и.н., доцент, Ошский государственный университет

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Osh State University

suzak65@mail.ru

КЫРГЫЗДАРДЫН ЭТНОБОТАНИКАЛЫК БИЛИМДЕРИНИН МАКАЛ-ЛАКАПТАРДА БЕРИЛИШИ

Аннотация

Өсүмдүктөр менен адамдардын ортосундагы карым-катнаш байыркы доорлордон тартып азыркы күнгө чейин жашап келет. Дүйнө элдеринин маданиятында өсүмдүктөр дүйнөсү тамак-аш, азык-түлүк жана элдик медицинада кеңири колдонулуп, этноботаникалык бай мурастын калыптанышына себеп болгон. Бирок урбанизациянын натыйжасында адамдар жаратылыштан алыстап, убакыттын өтүшү менен этноботаникалык билимдерди унутуп же жогото башташты. Бул контексттен алып караганда анча-мынча этноботаникалык изилдөөлөр жүргүзүлүп жатканы менен, жалпы жонунан алганда бул жатта изилдөөлөр чектелүү. Бул макалада кыргыздардын элдик макал-лакаптарынын мисалында этноботаникалык өзгөчөлүктөрү менен жергиликтүү эл тарабынан белгилүү болгон жана колдонулган кээ бир өсүмдүк түрлөрүн аныктоо жана алардын баалуулуктарын аныктоо максатталган. Изилдөөнүн алкагында макал-лакаптарда эскерилген өсүмдүктөрдүн түрлөрү аныкталып, айрым тактоолор киргизилген.

Ачык сөздөр: этноботаника, кыргыздардын элдик макал-лакаптары, элдик медицина, фразеологизмдер, өсүмдүктөр культу.

ОТРАЖЕНИЕ ЭТНОБОТАНИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ КЫРГЫЗОВ В НАРОДНЫХ ПОСЛОВИЦАХ

Аннотация

Взаимоотношения между растениями и людьми существуют с древнейших времен до наших дней. В культурах народов мира растения широко используются в пище и народной медицине, что привело к формированию богатого этноботанического наследия. Однако в результате урбанизации люди дистанцировались от природы, и со временем народные этноботанические знания стали забываться или теряться. Хотя этноботанических исследований в этом контексте проводилось, число специальных исследований в этой области весьма ограничено. В данной статье на примере кыргызских народных пословиц ставится цель выявить некоторые виды растений, известные и используемые местным населением, с их этноботаническими особенностями и определить их значение. В рамках исследования были выявлены виды растений, упомянутых в пословицах, и сделаны некоторые этимологические уточнения.

Ключевые слова: этноботаника, кыргызские народные пословицы, народная медицина, фразеологизмы, культ растения.

REFLECTION OF ETHNOBOTANIC KNOWLEDGE OF THE KYRGYZ PEOPLE IN FOLK PROVERBS

Abstract

The relationship between plants and people has existed since ancient times to the present day. In the cultures of the peoples of the world, plants are widely used in food and folk medicine, which has led to the formation of a rich ethnobotanical heritage. However, as a result of urbanization, people have distanced themselves from nature, and over time, folk ethnobotanical knowledge began to be forgotten or lost. Although ethnobotanical research has been conducted in this context, the number of special studies in this area is very limited. In this article, using Kyrgyz folk proverbs as an example, the goal is to identify some plant species known and used by the local population, with their ethnobotanical features, and determine their meaning. As part of the study, plant species mentioned in the proverbs were identified and some etymological clarifications were made.

Keywords: ethnobotanice, Kyrgyz folk proverbs, folk medicine, phraseological units, plant cult.

Киришүү

Жер бетиндеги жашоону өсүмдүктөрсүз элестетүүгө мүмкүн эмес. Алар малга тоют, адамдарга азык болгондон сырткары абаны зыяндуу көмүр кычкыл газынан тазалап, кычкылтек бөлүп чыгарып турат. Адам баласы ар дайым өсүмдүктөр дүйнөсүнө байкоо жүргүзүп, өзүнө керектүү болгон бардык нерселерди – отунду, дарыны, тамак-ашына кошумча азыктарды, боёкторду, буюм-тайымдарды жасоо үчүн керектүү жыгачтарды табияттан алып пайдаланышкан. Кыргыз элинин «Сөз элдин кенчи, чөп жердин кенчи» (Ибрагимов, 2005, б. 388) деген макалы тегин жерден жаралган эмес. Байыркы мезгилдерде айрым өсүмдүктөр ыйык деп саналып, аларга байланышкан ырлар, жомоктор, макал-лакаптар, табышмактар жаралган.

Материалдар

Кыргыз тилиндеги табиятка байланышкан түшүнүктөр, сөздөр элибиздин жаратылыш менен коюндаш жашап, өтө тыгыз байланышта болгондугун даана көрсөтүп турат. Албетте, буга кыргыздардын көчмөн турмушта жашап, мал чарбачылыгы менен күн көргөндүгү себепкер экендиги талашсыз. Кыргыз жергесинде 3, 5 миңден ашуун өсүмдүктөрдүн түрлөрү бар. Мал багуу анын тоюту болгон өсүмдүктөр дүйнөсү менен жакындан тааныш болгонго шарт түзүп, натыйжада тилибизде 1000 ден ашуун сөз чөп-чардын аталышын камтып турат (Байбосунов, 1990, б. 105). Алардын атын эле атабай, ырга салгандар да болгон. Белгилүү жазуучу Кеңеш Жусупов: «Он тогузунчу кылымдын аягында Кыргызстандын түштүгүндө Чөп акын деген ырчы жашап өткөн. Ал төрт жүзгө чукул чөптүн түрүн ырдаган экен. Жеңижок акындын айтуусунда, Чөп акын жөнүндө момундай маалымат бар:

Жаллабатта Чөп ырчы,
Терең ойлуу жөн ырчы,
Сабиздей өңү сапсары,
Жакшы айтпайт чөптөн башканы...

Чөп акын жөн эле ырчы болгон эмес. Ал эл арасында көп жүрүп, айыл кыдырган адамдарды чөп менен, ыр менен дарылаган. Акын чөптөрдүн керектигин, касиетин, анын дарычылыгын, түрлөрүн көркөм ыр менен сүрөттөп айта алган. Чөптүн турмушун үйрөнгүлө, аягыла, аны пайдалангыла деген үгүтүндө. Чөп акын чоң акылман, ойчул болгон» (Жусупов, 1984, бб. 307-308) деген маалымат берет. Тилекке каршы, Чөп ырчынын ырлары сакталып калбаптыр, жазуунун жоктугунан же буга маани берген адамдардын болбогондугунан бизге чейин жетпей калыптыр. Болбосо, чөптөрдүн төрт жүздөй түрү тууралуу ырлар сериясын өзүнчө эле ботаникалык энциклопедия болгон деп тыянак чыгарсак болот. Чөп ырчыдан айырмаланып, чыгармалары сакталып калган Молдо Кылыч «Чүй баяны» деген поэмасында 200гө жакын чөптүн аттарын атап, Сары-Өзөн Чүйдө мына мындай өсүмдүктөр өсөт деп жазып калтырган. Бирок биз анын баарына токтолуп отурбай, кыргыздардын этноботаникалык түшүнүктөрүн макал-лакаптардын гана негизинде ачып көрсөтүүнү максат кылдык.

Анализ

Байыркы адамдардын аңчылык кылуу жана жыйноочулук менен күн көрүшкөндүгү маалым, андыктан өсүмдүктөр дүйнөсү менен таанышуу алгач азык катары пайдалануудан башталган деп болжоого болот. Отурукташпаган элдерде бул, мүмкүн, азырга чейин учураган көрүнүш болушу толук мүмкүн. Изилдөөчү А. Байбосунов: «Көчмөн жашоо турмушу, дыйканчылыктын анча өнүкпөгөндүгү кыргыздарга жашылчаларды жетиштүү өлчөмдө пайдаланууга мүмкүнчүлүк бербеген. Алардын тамак-ашы негизинен эт, сүт жана ун азыктарынан турган. Бирок жаздын, жайдын келиши менен кыргыздар табияттын тартуусун – өсүмдүк азыктарын да пайдаланышкан. Алар байкоо салуу менен жей турган ар бир өсүмдүктө денеге пайдалуу заттар бар экенин билишкен. Кыргыздар төмөнкү өсүмдүктөрдү: балдыркан, каакым, коко, кемирчек, ат кулак, кымыздык, ышкын жана чүкүрү, сарымсак, пияз, кой текей, жылкы текей, кызыл гүл, карагат, кожогат, дан куурай, кызыл бүлдүркөн, кара бүлдүркөн, жаңгак, мисте, бадам, бөрү карагат, чие, алча ж.б. азык-оокат катары; акталган дан катары жөргөмүш чөптү (анын уруктарын дан азыктары жетишпеген учурда көбүнчө чийки бойдон колдонушкан); татымал иретинде көкөмеренди, сейдананы, зирени ж.б. пайдаланышкан» (Байбосунов, 1990, б. 106) деп белгилейт. Азык катары пайдаланып, турмушунда колдонулуп жаткан соң, элдин алардын айрымдары тууралуу макал-лакаптарды жаратышы мыйзам ченемдүү көрүнүш.

Тилибизде «*Желе түбү – казык, жекен түбү – азык*» деген макал айтылат (Усупбеков, 1982, б. 99). Аталган макалдын маанисин көп эле адамдар, айрыкча жаштар жакшы түшүнө беришпейт. Желенин эки казыкка керилип тартыларын, ал казыктардын жылкынын туягына тийип, зыян келтирбеши үчүн жерге житире кагыларын баары эле билсе керек. Андыктан желенин эки башы, түбү жер астындагы казыктарга байланары макалда көрсөтүлүп жатат. Ошентип, макалдын биринчи компонентин түшүнсө да, экинчи бөлүгүн чечмелөөдө көпчүлүгү кыйналышат, себеби, жекендин эмне экендигинен кабары жок. Ал болсо нымдуу жерлерде өскөн, камышка окшоп кеткен өсүмдүк, орусча *рогоз, чакан, куга* деген аталыштары бар. «Жекендин сабагын жана жалбырактарын силос катары пайдаланууга болот. Алардан бойро согуп, себет токушат. Украинада жекендин сабагы менен үйлөрдүн үстүн жабышкан. Сабактын бекем булаларынан аркан жасашат. Сөңгөгүн кагаз жасоо үчүн пайдаланышат. Бирок бизди азыр жекендин башка бөлүгү – тамыры кызыктырат. Ал 60 см. узундукка жана 2,5 см. жоондукка жетет. Кургак тамырда 46 пайыз крахмал, 11 пайыз кант жана 24 пайызга чейин белок заттары болот. Тамырлардан аш болумдуу ун даярдап, нан жаап, ал түгүл бисквит бышырууга мүмкүн. Ушул эле ундан кисель жасашат» (Верзилин, 1974, б. 41-42). Сягы, ачарчылыктын азабын тарткан бир мезгилдерде элибиз тамыры жумшак болгондуктан аарчып жеп, даамын татып көрүп, ошондон кийин сөз болгон макал жаралган окшойт деген ойго келебиз. Жекендин *коко* деген аталышы да учурайт. Казактардын «Акылман Аяз» аттуу жомогунда Жаныбек хандын элге адамдын эң жаманы ким, эң жаман жана эң жакшы жер кайсы, чөптүн эң жаманы эмне жана куштун эң жаманы эмне деген суроолорду талкуулатканы тууралуу айтылат. Ошондо эл чөптүн жегенге да, отунга да жарабаган эң жаманы *коко* деп жооп бергени айтылат (Крафт, 1900, б. 113). Сягы, коконун (жекендин) азык катары колдонулушу көчмөн казактарга белгисиз болгондой. Жекен казакча *қога* деп да, *жекен* деп да аталат (Калиев, 1993, б. 59). Демек, жекендин орус тилиндеги *куга* деген да, *чакан* деген да аталыштары калькаланып кирген тюркизмдер болуп чыгат. Учурда жекен тамак-аш катары колдонулбай калган менен бул

саптардын автору анын сабактары айыл жерлеринде жүгөрүнүн паясын боолоо үчүн, түштүктө өзбек дыйкандары кышкыга сактачу коондорду ноктолоо үчүн колдонорун, ал эми коконун сотосунун жумшак бүрлөрү жаздыкка салынарын көргөн. Коко бардык эле жерде кезиге бербей, негизинен саздак жерлерде, суу жээктеринде өскөндүктөн, «*Жекен жеринде көгөрөт, эр элинде көгөрөт*» (Усупбеков, 1982, б. 27) деген макал да жаралган.

Азык катары таанымал болгон эки өсүмдүктүн аттары кошо аталган «*Ырысы жокко ышкындан айтпайт, кешиги жокко кемирчектен айтпайт*» (Ибрагимов, 2005, б. 266) деген макал айтылат. Ышкындын аталышы Махмут Кашкаринин «Сөздүгүндө» да берилген (М. Кашкари, 1-т. 2013, б. 135). Ышкын азыркы учурга чейин эл тарабынан кеңири колдонулуп келүүдө, андыктан жаз айларында шаарларга чейин алып келинип, сатылып жатканын учуратууга болот. Элдик медицинадагы боорду тазалайт деген көз караш ышкындын кадырын арттырууда. Ал бийиктиги 35-45 см. жеткен көп жылдык өсүмдүк. Кыргызстандын бардык өрөөндөрүндө, күнгөй-тескей беттерде кездешет. Дары катары апрель, май, июнь, июль айларында пайдаланылат. Сабагы организмди кычкылтек, темирдүүлүк менен байытат. Тамыры ичеги курттарын түшүрүүдө колдонулат. Кыргыз эли боёк катары тери, жүн боёшкон (Кыргыз элинин уюткулуу сырлары, 2013, б. 94). Анын аталышы жөнүндө: «Байыркы түркчө *ышгун* түрүндө айтылган сөз кыргызча *ышкын*, монголчо *гишүүнө* болуп айтылат. Монголчо *гишүүнө* сөзү *гашуун* «ачуу» сөзүнүн а тыбышы и тыбышына алмашуудан келип чыгышы мүмкүн. Ошондо *ышкындын* аты ачкыл даамына байланыштуу келип чыккан болот» (Сейдакматов, 1988, б. 266) деген көз караш бар. Ал эми азыркы учурда зарылдык болбогондуктан көп белгилүү болбой калган *кемирчек* тамырын казып жей турган, өзөгү солкулдак, жалбырагы тикендүү келген жапайы өсүмдүк (КТТС, 2016, б. 751). Макалдан эки өсүмдүктүн тең элге белгилүү, жагымдуу болушкандыгын, аларды атайын издеп, терип келип жешкендигин байкайбыз. Айтууларга караганда, кемирчекти, мандалакты айранга, кымызга, каймакка аралаштырып жешкен.

«*Сопу согон жебейт, жесе кабыгын да койбойт*» аттуу макал эл оозунда айтылып келет (Усупбеков, 1982, б. 200). Тилчи-окумуштуу, түрколог К. К. Юдахин *согонду* орус тилине *жапайы пияз* деп которуу менен бул жалпы аталышы экендигин туура көрсөткөн (КРС, кн. 2. 1985, б. 150). Биз жалпы аталышы дегенди бекеринен туура көрүп жатканыбыз жок, анткени Кыргызстанда жапайы пияздын 60 тан ашык түрлөрү бар, көпчүлүгү жегенге жарактуу, кадимки пиязды алмаштыра алышат. Алардын бир түрү *сарымсак* деп аталат. Жапайы пияздын бир тобу тоют катары саналышат, аларды мал жакшы жейт. Чабандардын айтуусу боюнча, жапайы пияз шалбаалары малдын ичеги курттарын жоготууга жардам берет (Головкова, 1984, бб. 61-62). Бир гана малга эле эмес, адамдарга да пайдалуу экендигин Түркияда жашаган памир кыргыздарында айтылган «*Сарымсак, сарымсак, сарымсак жегеннин тәни сак*» (Кайыпов, 2017, б. 405) деген макал да тастыктайт. Бабабыз Махмуд Кашкаринин «Сөздүгүндө» *сарымсактуу тоо* (М. Кашкари, 1-т. 2013; 483), *согондуу тоо* (М. Кашкари, 1-т. 2013, б. 487) деген мисалдардын учурашы мекенибиздин жапайы пияз өлкөсү аталышын толук актап турат. Согон тууралуу: «Ар кандай бийиктикте 80 см. чейин жеткен көп жылдык сарымсак жыттанган өсүмдүк. Жазгы күн күркүрөгөндөн кийин сүтү чыгып жетилет. Август айында казып алса болот. Март айынын башынан май айынын ортосуна чейинки аралыкта тамакка кошуп жеп келишкен. Анын түбүн кургатып, кайнатылган тундурмасын жаратка, сасык тумоодо дары катары колдонушкан. Пайдасы өтө көп, канды тазалайт, күч-кубат берет. Өлүү жараларга жанчып тартса, колго көбүргөн, денеге чыйкан

чыкса, ага да жакшы жардам берет» (Кыргыз элинин уюткулуу сырлары, 2013, б. 80) деген маалымат берилген. Ошол эле булакта анын *сасык тана* деген да аталышынын берилиши сопунун согон жебегендигинин себебин түшүндүрүп турат деп санайбыз. Анткени пияз, сарымсак сыяктуу өсүмдүктөрдүн баарынын кескин, ачуу жыты болот. Кыргыз тилинде *сопу* деген сөздүн төрт мааниси бар (КРС, кн. 2. 1985, б. 156), алардын экинчиси *динге ишенген, такыба адам* дегени макалдагыга туура келет. Анын жактырбаган, кекээрлеген мүнөздө *калт эле динге ишенимиши болгон, сопусунган* деген да мааниси бар экенин эске алсак, макалдын мааниси ого бетер дааналана түшөт.

Кыргыздарды мал менен жан багып, ар дайым мал артынан жүргөн эл катары саноо жаңылыш көз караш экенин белгилей кетишибиз керек. Араб саякатчысы Абу Дулаф (X к.) «Рисала» («Жазмалар») аттуу эмгегинде: «Хиргиздер таруу, күрүч, уйдун жана башканын (эти) менен тамактанышат, төөнүн этин жешпейт» деп жазган. Бул жерде кыргыздардын күрүчтү тамак-ашында колдонушары тууралуу маалымат кызыгууну жаратат, анткени күрүч табияттын катаал шарттарынан улам Енисейдин аймагында эч качан өстүрүлгөн эмес. Эгер биз Абу Дулафтын бул маалыматтарын енисейлик кыргыздарга таандык кылсак, анда күрүч аларга башка өлкөлөрдөн алып келинген деп божомолдошубуз керек. Бирок ташып келинген күрүч енисейлик кыргыздардын баары тегиз колдонгон тамагы боло алмак эмес, муну жазма булактар да тастыкташат. Мына ошондуктан Абу Дулафтын маалыматтарын теңир-тоолук кыргыздарга таандык деп карашыбыз керек, анткени алар Чыгыш Түркстандын дыйканчылыгындагы байыркы өсүмдүктү – күрүчтү тамак катары кеңири пайдалана алышмак (Караев, 1968, б. 47), мындан улам, малчылык менен катар эле кыргыздарга дыйканчылык да жат кесиптерден болгон эмес деп жыйынтык чыгарсак болот. «**Күрүчтүн аркасы менен күрмөк суу ичет**» (Усупбеков, 1982, б. 56) деп айтылчу макал мына ошол мезгилдерде эле жаралгандыгы талашсыз. Эгерде тактай кетсек, күрүч өсүмдүгү жана анын акталбаган даны *шалы* деп аталат (КТТС, 2-к. 2016, б. 704), *күрүч* дал ошол шалынын даны, болгондо да акталган даны. Байыркы түрк тилинде күрүч *тутурган* деп аталган (М. Кашкари, 1-т. 2013, б. 504), азыр колдонгон *күрүч* да, *шалы* да – экөө тең кыргыз тилине иран тилинен келип кирген сөздөр (Карасаев, 1986, бб. 173, 286). Күрүч өстүрүлгөн Кыргызстандын түштүгүндө бир да дыйкан «күрүч эктим» деп жаңылыш сүйлөбөйт, «шалы эктим» деп гана айтат. Ошондуктан сөз болгон макал мында «*Шалынын бээнеси (бээнэси) менен күрмөк суу ичет*» деген формада да айтылат. Ал эми *күрмөк* – бул шалынын арасына чыгуучу майда дандуу отоо чөп жана анын күрүчкө аралашып кетип, күрүчтүн тазалыгына жолтоо болчу даны (КТТС, 2-к. 2016, б. 132).

Шалы сууда гана өскөндүктөн, аны сепкенден тартып оруп алганга чейин талааны такай суу каптап турушу керек. Дыйкандардын айтуусу боюнча, суу тийбей, кургай түшкөн жерге дароо күрмөк өсүп чыгат экен. Муну илимий изилдөөлөр, жүргүзүлгөн тажрыйбалар да тастыктайт: «Шалыная тептегиз болушу зарыл, өсүмдүктөрдү суу бирдей каптап турушу үчүн дөң же чукур жерлери болбошу керек. Азыраак суу коё берсең – күрмөктөр өсүп чыгат. Сууну ашыкча каптатсаң – шалы дымыгып калат (Смирнов, 1988, б. 62). Макалдагы мааниси туура шалынын ордун күрүч алмаштырып калышына дал ошол күрмөк себепкер болгон, тактап айтсак, тилдеги аллитерация (окшош үнсүз тыбыштардын кайталанып келиши) кубулушунун мыйзамына ылайык, күрмөк сөзүндөгү «к» тыбышы менен кайталанып айтылсын үчүн шалынын ордуна күрүч колдонулуп калган. Эгерде «Шалынын аркасы менен

күрмөк суу ичет» деп айтылганда, анда макал маанилик жактан туура болмок, бирок аллитерация мыйзамы бузулуп, анын көркөмдүгү купулга толбой калмак.

Элдик билимдерди изилдөөчү окумуштуу А. Байбосунов кыргыздардын кандай өсүмдүктөрдү азык катары колдонушканын санап келип: «Андан сырткары, жут күч алган ачарчылык жылдары, тамакка корольковая алчасын (түбү алмадай болот) жана сопкелдини (түбү кызылчадай болот) ж.б. пайдаланышкан. Эми белгилүү болгондой, бул өсүмдүктөрдө крахмал көп болот» деп көрсөтөт (Байбосунов, 1990, б. 106). Бул айтылгандардан бизди корольковая алчасы тууралуу маалымат ойго салат. Алчанын түбү кантип алмадай болсун, катуу тамыр кандайча жегенге жарасын? Алчанын өзү, мөмөсү желет эмеспи? Бул суроолорго жоопту экинчи өсүмдүк, сопкелди жөнүндө маалыматтарды карап жатып алабыз. «Кыргызча-орусча сөздүктө» сопкелдинин Чаткал говорундагы сөз экени белгиленип, алгынын 3-маанисинин эле өзү экендиги көрсөтүлөт (КРС, кн. 2. 1985, б. 156). Ал эми бул маанини карасак, алгы *корольковия* деп которулуп, анын лилиялар түркүмүндөгү пияз сымал жапайы өсүмдүк экени, чийки түрүндө уулуу келип, ачуу даамы бар экендиги кошумчаланган (КРС, кн. 1. 1985, б. 47). Ушундан кийин гана «корольковая алчанын» сыры белгилүү болот. Сөз болгон автор *алгы* тууралуу маалыматты Илимдер Академиясынын кол жазмалар бөлүмүнөн алган, анын № 5168 инвентарь номерине шилтеме да жасаган. Ал кол жазманы адис ботаник тапшырып, ошол себептүү алгынын орусча аталышын да жазып койгон. Биздин оюбузча, А. Байбосунов кол жазма даана болбогондуктан жана өзү *алгы* деген өсүмдүк бар экенин билбегендиктен, *г* тамгасын *ч* деп окуп, *алчы* келип чыккандан кийин ага ылайыктап эле акыркы *ы* тамгасын да *а* деп кабыл алган. Ошентип *алгы* алчага айланган. Орусча *корольковия* аталышын да корольковая деп окуп, натыйжада түбү алмадай болгон *корольковая алча* аттуу жаңы өсүмдүк пайда болуп, көп окурмандардын башын катырган. Ал кадимки *алгы* эле. Бул саптардын автору өз атасынан (Мурзакматов Камыт, 1933-жылы туулган, Сузак району, Кызыл-Сеңир айылы, багыш уруусу) *алгы* деген чөптүн тамыры картошкадай болорун, Ата Мекендик согуш маалында эл ачарчылыктан улам аны терип келип, бодур ташка кырып, укаланган майда бөлүктөрүн улам-улам сууга жууп, ачуусу кеткенден кийин сүткө кошуп кайнатып жешкендерин уккан. Аны көп жеген айрым адамдар шишип, өлгөндөрү да болуптур.

Ошондон улам «*Алгы ичсең алыңды алат*» деген макал жаралган экен, муну өсүмдүктүн суук экендиги (чыгыш медицинасы тамактарды ысык жана суук деп бөлөт) менен түшүндүрүшөт. Алгы учурда да боордун циррозун (аны кара сарык деп коюшат) дарылоодо элдик медицинада колдонулуп келет. Тилекке каршы, сөз болгон макал бир да жыйнактан орун алган эмес. Алгынын эмне экендигин тактап алгандан кийин аны *сопкелди* экөө бир эле өсүмдүк деп караган көз караштын да жаңылыштыгы белгилүү болот. Демек, К. К. Юдахин да бул эки өсүмдүктү көргөн эмес, алардын кандай максатта колдонуларын тактап көрүп эле, экөө тең бир эле өсүмдүктүн эки башка аталышы экен деп санаган. Бул экөөнүн эки башка өсүмдүктөр экендиги А. Байбосунов пайдаланган булакта биринин түбү алмадай, ал эми экинчисиники кызылчадай экендиги тууралуу маалыматтан көрүнөт.

Кыргыздарга бакча өсүмдүктөрү да белгилүү болгон. «*Ашкабакты бирөө дарбыз деп жептир*» деген лакапта *ашкабак*, *дарбыз* аттуу эки бакча өсүмдүктөрүнүн аты аталган (Усупбеков, 1982, б. 222). Белгилүү болгондой, лакаптар макалдардан жаралуу тарыхы болгондугу менен айырмаланышат. Андыктан, жогорудагы лакаптын айтылып калышына себептүү окуя болгону да байкалат. Лакаптын Кыргызстандын түштүгүндө жаралгандыгы да

сезилет, анткени мал чарбачылыгы үстөмдүк кылган түндүк тараптан айырмаланып, түштүк чөлкөмдүн эли дыйканчылык, багбанчылык сырларын жакшы билет. Бул саптардын автору бала кезинен сөз болгон лакаптын башкача: «*Ашкабакты коон деп, союп жеген аркалык*» деген вариантын угуп чоңойгон. Мындан улам макал-лакаптардын түзүүчүлөрү аймактар аралык кастыкты козгобоо керек деген саясатка ылайыктап, лакапты бурмалап жиберешкен деп жыйынтык чыгарууга болот. Коон тууралуу «*Коон коондон көрүп ыраң алат*», «*Коончуга бочоктун зарылдыгы жок*» деген макалдар жаралган (Ибрагимов, 2005, б. 309). Биз колдонгон жыйнактардан кездештире албасак да, эл оозунда «*Коон жесең саар же, саар жебесең заар же*» деген макал кеңири, такай колдонуларын кошумчалай кеткибиз келет. Макалдагы сунуштун маанисин муздак коондун даамы жагымдуу келери менен түшүндүрүүгө болот.

Атайын тиешелүү макал болбогон менен, кыргыз тилинде азык катары пайдаланылган дагы бир өсүмдүк – **текей**дин аты аталган «текейден арзан», «текей оттоо» сыяктуу фразеологизмдер колдонулат. Алардын биринчисинин «өтө эле арзан» деген мааниси текейдин талаада өсүп, аны сатып албай, талаадан бекер эле терип жегендиктен келип чыгышы мүмкүн. Ал эми «анча оордугу жок, колдон келе тургандай, эң эле оңой, жеңил» деген мааниси текей терүү көбүнчө балдардын эрмеги болгондуктан, оңой, жеңил, баланын да колунан келчү иш катары каралгандыгынан болсо керек. Ал эми «текей оттоо» деген фразеологизмдин «эч нерсе кылбай, бош жүрүү» деген мааниси да ошол эле балдардын текей терүүсү менен байланыштуу жаралса керек, аны чоңдор үчүн балдардын текей терип жеп жүрүшкөндөрү эч нерсе кылбай, бекер, бош жүргөндөй көрүнгөндүгүнөн улам жаралышы мүмкүн деп божомолдойбуз. «Кыргыз тилиндеги *текей* сөзү орусча «козелец» болуп которулса, ал латынчадан орусча которгондо «козлородник» болуп которулат. Анткени текейдин гүлү текенин сакалы сыяктанып көрүнөт. Кыргызча *текей* сөзү анын гүлүнө карата эмес, жалбырагына жараша коюлган. Анткени текейдин жалбырагы текенин мүйүзү сыяктанып өсүп, кудум текенин мүйүзү сыяктанып муунак-муунак бүгүлүп турат. Ошол текенин мүйүзүнө окшогон жалбырагы бар өсүмдүктү атоо үчүн кыргыздар *теке* сөзүн алып, анын аягына *й* мүчөсүн кошкон. Энде текейдин *кой текей, эчки текей, жылкы текей, жылан текей* деген түрлөрү ажыратылат» (Сейдакматов, 1988, бб. 217-218). Негизинен, кыргыздар ката элек, солкулдак кезинде желе турган бир катар өсүмдүктөрдү жалпылап *текей* деп атай беришет.

Тиш дарылоочу стоматолог адистердин арасында сагыз чайноонун пайдасы жана зыяны тууралуу талаштар бир топ узак мезгилден бери жүрүп келет. Аны негизинен тишке тыгылган тамак-аштын калдыктарын тазалоо жана ооздогу жагымсыз жыттан арылуу үчүн чайнашат. Биз анын пайдалуу же зыяндуу экендигине токтолгубуз келбейт, бирок канткенде да анын учурдагы жаштардын турмушунан бекем орун алгандыгын моюнга алышыбыз зарыл. Мындан он кылым илгери жазылган сөздүктө сагызы бар киши тууралуу айтылышы (М. Кашкари, 1-т. 2013, б. 484) сагыз чайноо адаты илгертен эле болгонун көрсөтөт. Мындан кыргыздар да четте калган эмес, «*Чайырды көп чайнаса – сагыз болот, карыганда көп сүйлөсө – маңыз болот*» (Ибрагимов, 2005, б. 445) деген макалдан элдин эмнени сагыз катары пайдаланганын биле алабыз. Бир гана карагайдын чайырынан эмес, сагызды *сүттүкөн* өсүмдүгүнүн жалбырагынан чыккан сүттөн да жасап алышкан.

Тамак-ашка такай болбосо да белгилүү бир мезгилдерде кошумча катары пайдаланган менен көчмөндөр үчүн өсүмдүктөр ириде малдын тоюту иретинде бааланган. «*Сөз элдин*

кенчи, чөп жердин кенчи» (Усупбеков, 1982, б. 150) деп, аны байлык катары санаган, «Чөп ширеси мал семиртет, кеп ширеси жан семиртет», «Чөп жыйнаган малын багат, мал жыйнаган жанын багат» деп, өз тирилигинин негизги булагы менен түз байланышы бар экендигин моюндаган (Ибрагимов, 2005, б. 450). Мындан улам көчөөрдөн мурун тажрыйбалуу, жер уусун билген, баамчыл адамдар конуш чалып, алар элге да, малга да ыңгайлуу орун караштырышкан, биринчи кезекте малдын жайыты көңүлгө алынган. «Чөп чыкпаган сайдан кач, кайыры жок байдан кач» (Ибрагимов, 2005, б. 450) деп, малга жайсыз жерден оолак өтсө, эски журтунун мал оттоп, такырайткан жерлери белгилүү мезгил өткөн соң кайра кулпунуп чыга келерин байкагандыктан «Чөбү жок деп жерден түңүлбө, малы жок деп элден түңүлбө» (Усупбеков, 1982, б. 38) деген үмүтүн билдирген. «**Карысы болбой эл болбойт, тулаңы болбой жер болбойт**» (Ибрагимов, 2005, б. 266) деген макалдан кайсы жерде кандай өсүмдүк өсөрүн мыкты билгендигин байкайбыз. Тулаң бийиктиги 30-60 см. жеткен көп жылдык өсүмдүк. Кургак талааларда, деңиз деңгээлинен 2500 м. бийиктикте өсүп, туландуу жерлерди пайда кылышат. Айрыкча, «кыргыз тулаңы» деген ат менен Суусамыр, Чаткал, Ат-Башы, Нарын, Жумгал, Тянь-Шань аймактарында кездешет. Тулаңды урук байлаганга чейин тоют катары колдонушкан (Кыргыз элинин уюткулуу сырлары, 2013, б. 103). Дал ошондой эле тоют өсүмдүктөрүнүн катарын *кара кыяк, бетеге* сыяктуулар толуктайт. Алар тууралуу макалда «**Кара кыяк, бетеге казысы экен жылкынын, кара мурут кул жигит ээси экен жылкынын**» (Макал-лакаптар, 2001, б. 114) деп айтылат. *Кара кыяк* – бийиктиги 30-90 см. жеткен көп жылдык тамырлуу өсүмдүк. Кыргызстандын бардык аймактарында шалбаалуу, талаа жерлеринде кездешет. Малга баалуу тоют өсүмдүгү катары (жайыттарда жана чабылган түрүндө) пайдаланышкан (Кыргыз элинин уюткулуу сырлары, 2013, б. 105). *Бетеге* да мал үчүн эң жакшы тоют өсүмдүгү. Кыргыздарда «*Бетегелүү бел жакшы, пейили кенен эл жакшы*» деп айтып келишкен. Аш болумдуулугу жогору болгондуктан, бетегелүү жерге жайылган бээлердин кымызы да күчтүү болгон (Кыргыз элинин уюткулуу сырлары, 2013, б. 101). Тилибизде «*Бетеге өзүн бий ойлойт, караган өзүн кан ойлойт*» (Макал-лакаптар, 2001, б. 61), «*Бетеге – белдин көркү, беглер – элдин көркү*», «*Бетеге кетет, бел калат, беглер кетет, эл калат*» (Кайыпов, 2017, б. 153) деген макалдар да айтылат.

Айрым макалдар кайсы малдын кандай чөптү жакшы көрөрүн билдирип турушат. Алсак, «**Жарык дүйнөдө бир улак жаралса, бир түп шыбак кошо жаралат**» (Ибрагимов, 2005, б. 203), «*Эгиз улакка – айры шыбак*» (Макал-лакаптар, 2001, б. 193) деген макалдар башка малга караганда эчки тукумунун ушул өсүмдүккө жакын экендигин байкатыт. «Шыбак – тоют өсүмдүгү. Анын айрысы – эки бутагы. Беш түлүк ири алдыда ушул шыбакка тоюнат. Калган көк чыкканда муну мал карабай да калат» (Акматалиев, 2002, б. 383). Азыркы кезде да Кыргызстандын Баткен областынын калкы шыбак каптаган чөлдүү талааларында негизинен эчки багууга басым жасаары маалым. Ал эми «**Өлөңдүү жерде өгүз семирет, өлүмдүү жерде молдо семирет**» (Усупбеков, 1982, б. 201) деген макал өлөң чөптүн өгүз үчүн канчалык жагымдуу, пайдалуу тоют экендигин көрсөтөт. Муну «*Инек баштаса – ийри жарга, өгүз баштаса – өлөңдүү сазга*» (Макал-лакаптар, 2001, б. 106) деген дагы бир макал тастыктап турат. *Өлөң* чөбү тууралуу «*Өз үйүм – өлөң төшөгүм*» аттуу макал да бар (Ибрагимов, 2005, б. 360). Элдик этнограф А. Акматалиев: «*Өлөң – саз чөбү. Демек, ар кимдин өз үйү бар. Ал өзү үчүн чөп да болсо, жумшак төшөк. Канчалык мыкты төшөктөргө жатпа, көнө жүргөн төшөнчүсү ар кимге кымбат*» (Акматалиев, 2002, б. 349) деп келип,

андан ары макалдын өтмө маанисине токтолуп, кандай мааниде колдонулгандыгына өтүп кетсе да, бир кездерде оор турмуштан улам айрым кембагалдар жумшак өлөңдү жууркандын ичине салып, төшөнчү катары колдонуп жүрбөсүн деген ой келип кетет.

«**Төөгө жантак керек болсо, мойнун созот**» (Ибрагимов, 2005, б. 417) деген макал өзү эле бул өсүмдүккө карата төөнүн мамилесин көрсөтүп турат. Бул макал: «...эгерде кимдир бирөөгө бир нерсе керек болсо, ал ошол нерсеге жеткенге аракет кылыш керек. Эгер өзү аракет кылбаса, ага өзү келбейт» дегенди түшүндүрөт» (Бекботоев, 2010, б. 281) деп чечмеленсе да, жантактын өзү тууралуу такыр сөз болгон эмес. «**Төөнү жардан учурган жалгыз жантак**» (Айтымбет, 5-к. 2007, б. 320) деген макал да айтылат. *Жантак* – кургакчыл, чөлдүү жерде өсүүчү тикенектүү өсүмдүк, аны *төө тикен* деп да коюшат. Сабагы жапыс болгону менен 20 м. тереңдикке чейин кеткен тамыры катаал шартта да өскөнгө мүмкүнчүлүк түзүп, чөл аймагында негизги жайыт өсүмдүгү катары бааланат. «Окумуштуулардын берген маалыматына караганда, төөнүн уурттарында, тилинин үстүндө катуу бүртүктөр болот имиш. Ал бүртүктөрдү тикенек теше сая албайт экен. Ошон үчүн чычырканактын тикенине чейин төө чайнай берет» (Карасаев, 1987, б. 243). Төөнүн тоюту тууралуу башка макалды учурата албасак да, анын ботосуна тиешелүү «**Бозмоштуу жерде бото өлбөйт**», «**Бозмаштуу жерде бото өлбөйт, аңыздуу жерде ат өлбөйт**», «**Бозынач болсо, ботом өлөт беле?**» (Ибрагимов, 2005, б. 140) деген макалдар айтылат. Бир караганда *бозмош*, *бозмаш*, *бозынач* сыяктуу аталыштар ар башка өсүмдүктөргө тиешелүүдөй туюлган менен, аныгында булардын баары тең бүгүнкү күндө элге *бозунач* деген аталыш менен кеңири таанылган дары чөпкө тиешелүү. Бул тууралуу адистер: «К. К. Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» *бозмош*, *бозноч*, *бозунач*, *бозынач* сөздөрү «бессмертник» болуп которулган. Мунун алгачкы экөө түштүк диалектисине таандык экени да айтылган. Биздин оюбузча, мына ошол *бозмош* варианты эң алгачкы абалына жакыны, анткени алгач ал *боз+баш* деген эки сөз биригип, *бозбош* түрү келип чыгышы мүмкүн, анткени өсүмдүк боз баштуу болот. Биринчи муундагы *о* тыбышына карап экинчи муундагы *а* тыбышы да *о* тыбышына өткөн. Кийин *б* тыбышы *м* тыбышына өтүп, *бозмош* түрү келип чыкса, өз кезегинде андан *бознач>бозунач>бозынач* түрлөрү жаралган» (Сейдакматов, 1988, б. 56) деп көрсөтүшөт. Ал эми жогору жакта айтылган «**Бозмаштуу жерде бото өлбөйт, аңыздуу жерде ат өлбөйт**» деген макалга токтолсок, аңыздуу жерде аттын өлбөсү, тагыраак айтсак, ачка калбасы түшүнүктүү. Анткени *аңыз* – бул айдалган эгиндин түшүмүн жыйнап алгандан кийинки орду (КТТС, 1-к. 2016, б. 113).

Орулуп алынган талаада эгиндин башы, машагы калып, аңызга жайылган ар кандай малдын ток болору бышык. Макалдын «**Арпалуу жерде ат өлбөйт**» деген варианты да учурайт (Кайыпов, 2017, б. 77). Бирок бул макалда байыркы түрк тилинде *аңдуз* деп аталган өсүмдүк тууралуу сөз болуп жатат, аны кыргыздар *андыз* деп айтабыз. Антип жерден казып алына турган ашказан, ич (ичеги-карын) ооруларды дарылоого колдонула турган өсүмдүктүн тамырын айтышкан. «**Андыз болсо, ат өлбөс**» деген макалда андыз чөбү колунда болсо, ат ич оорудан өлбөйт деп айтылат. Анткени ат ооруган жагдайда бул өсүмдүктүн тамырын майдалап жанчып, эмдегенге пайдаланат. (Ооруган аттын таноосуна жытатса, ат туруп кетет) (М. Кашкари, 2013, б. 141-142). Кийин *андызды* билбей, тааныбай калганда анын атын ага үндөш *аңыз* менен алмаштырып айта башташкан. Бул өсүмдүк учурда *карындыз* (карандыз), *сарындыз* (сарандыз) деп аталат.

Сарындыз деген аты өсүмдүктүн башындагы ачык сары түстөгү, бажырайып ачылган гүлдөрүнөн улам келип чыккан деп болжолдойбуз, аны бекеринен орус тилинде *дикий подсолнечник* деп аташпайт. Памир кыргыздарынан жазып алынган «*Улароту, мамыры – умуму чөптүн тамыры*» деген макалдагы *улароту* деген өсүмдүктүн аталышы кыргыздардын малдын гана кандай чөптү жакшы көргөнүнө эмес, канаттуулардын да жемине баам салганын көрсөтөт (Кайыпов, 2017, б. 444).

Тилибизде сейрек айтылып калган менен, жыйнактардан орун алып келе жаткан «*Карамыктын даны болгуча, ак буудайдын саманы бол. Жаман элдин жакшысы болгуча, жакшы элдин жаманы бол*» деген макал бар (Усупбеков, 1982, б. 30). Даны бар экендигине караганда, карамыктын өсүмдүк экенин билүү кыйынчылык туудурбайт, кандай өсүмдүк экендиги гана көп белгилүү эмес. Анткен менен бул отоо чөптүн аталышы Махмуд Кашкаринин «Сөздүгүндө» берилген, демек, миң жылдай илгери элге таанымал өсүмдүк болгон (М. Кашкари, 2013, б. 477). Учурда Чоң-Алай районунун аймагында Карамык айылы да бар. Биздин оюбузча, айылдын аталышы сөз болуп жаткан өсүмдүктүн аты менен байланыштуу. Бирок жергиликтүү тургундардын арасында бул аймакты Мык деген малы көп бай жердеген, өңү кара киши болгондуктан, кара Мык деп атап жүрүшүп, Карамык атка конуп кеткен деген версиядан тартып кара кытайлардын Кошлук деген ханы согушта жеңилип, Кашкардан качып келип, азыркы Чоң-Алайдын аймагына жашынган экен. Ошол Кошлук хандын мураскору Мык падышанын атынан Карамык аталган дегенге чейинки пикирлер айтылып келет.

Илгери сактардын маалында мыктар деген уруу болгон, өздөрүнчө хандык түзүшкөн, ошолордун атынан айылдын аталышы келип чыккан деген көз караш да жашайт. Карамык айылынын Улуу Карамык деген аталышы да бар, себеби, андан 13 километр жогору жакта, Тажикстандын аймагында, Кичи Карамык айылы жайгашкан. Эки айылдын бирдей аталып калышы Мык байдын (падышанын) өзүнөн кичүү иниси болуп, агасы жашаган жер Улуу Карамык, иниси жердеген айыл Кичүү Карамык (Кичикарамык деп да айтышат) деп аталып кеткен сыяктуу түшүндүрмөлөр кеңири айтылат. Кыскасы, Карамык айылынын аталышын Мык деген антропоним же этноним менен байланыштырган версиялар кеңири жайылган. Биз муну тактоо үчүн ушул айылдын тургуну, педагогика илимдеринин кандидаты Мурзаев Низамидин агайга кайрылып, Мык аттуу падыша жана анын иниси тууралуу уламыштан сырткары жергиликтүү эл да жакшы тааныбаган *карамык* аттуу кара-көгүш түстөгү отоо чөп бар экендиги тууралуу маалымат алдык. Элге белгисиз дал ошол чөптөн айылдын аталышы келип чыккан. Мынттип ойлообузга Чоң-Алай районундагы Жекенди, Чулук (шалбаанын түштүк диалектидеги аталышы), Кара-Шыбак айылдарынын аталышы өсүмдүктөр менен байланыштуу болушу түрткү болууда, ал эми Мык падыша тууралуу эч бир тарыхый маалымат кезикпейт. Демек, Мык падыша же мыктардын мамлекети тууралуу аңыз кептерди *карамык* аттуу чөптү тааныбай калган элдин уламышы, элдик этимологиянын мисалы катары бааласак болот.

Муну тактагандан кийин эмне себептен макалда карамыктын даны жөнүндө терс пикир айтылган деген суроого жооп издөөгө кезек келет. Орус тилинде карамык *куколь* деп аталат. Атайын адабияттардан карасак, карамык уулуу өсүмдүктөрдүн (уругу уулуу) катарына кирет. Анын уруктарында 6 % га чейин *сапонин гитагин* аттуу уулуу зат бар. Отоо чөп катары буудайдын ичине чыгат. Буудай бышкан маалда карамыктын даны да бышат. Унга кошо тартылып, нан жасалганда кычкыл даам берет, көп кошулуп кеткенде уулантып коюшу

мүмкүн. Элдик медицинада уруктарынан уйку дары жасашкан. Өсүмдүктүн сабагын жараны айыктыруучу каражат катары колдонушкан. Уруктарын ичтеги курттарды түшүрүү үчүн да пайдаланышкан. Өткөн мезгилдерде кубатын арттыруу үчүн карамыктын данын мас кылуучу ичимдиктерге кошушкан. Улуулуугунан улам карамыкты пайдаланууга болбойт (Шпиленя, 1983, бб. 72-73).

Өсүмдүктөрдүн өзү тууралуу тикелей айтылбаса да, алардын аталышы салыштыруу иретинде колдонулган макалдар да бар. Мисалы, «**Уул жаманы – уйгак, кыз жаманы – камгак**» деп айтылат (Ибрагимов, 2005, б. 434). Бул макал: «Уул жаманы - уйгак» деп, жаман уул уйгактай жабышып, атанын мойнунан түшпөй, отузга чыкса да жашмын деп, өз оокатын өзү таап жей албай, ар дайым атага наалат келтирип келет. Ата мындай уулдан өлгөндө гана кутулат. Ал эми «кыз жаманы - камгак» деп, камгакты шамал кандай оңой учурса, жаман кыз да ошондой болуп, тез эле бирөөнүн колун кармап, бирөөнүн бүлөсү болуп кетет. Макалдын айтайын деген ою ушундай» (Бекботоев, 2010, б. 291) деп чечмеленген. Макал-лакаптарды чечмелеген С. Бекботоевдин «**камгакты шамал кандай оңой учурса, жаман кыз да ошондой болуп, тез эле бирөөнүн колун кармап, бирөөнүн бүлөсү болуп кетет**» деген түшүндүрмөсү бизди көп ынандыра бербейт, анткени бул бардык эле кыздардын тагдыр энчиси эмеспи. Андыктан камгактын башка өсүмдүктөрдөн өзгөчөлүгүнө токтоло кетүүгө туура келет.

Камгактар – дыйканчылык зоналарда (аңыздарда, тоо этектеринде, кургак беттерде), чөлдөрдө, боздондордо тарбагай, көп бутактанып, жапыз өскөн айрым чөп өсүмдүктөрдүн жалпы аты. Камгак – бир же көп жылдык өсүмдүк. Бутагы тарбагай болгондуктан көпчүлүк учурда бийиктиги туурасы менен бирдей. Камгактардын уругу бышып, куурай баштаганда сабагы тез сынат. Аны шамал жеңил тоголотуп кеткендиктен, уруктары кыйла жерге тарайт. «Камгактар» деп аталган өсүмдүктөр ар башка тукумдарга (шакардуулардан – боялыш, эбелек; чеге гүлдүүлөрдөн – кой тикен, качим; кермектерден – кермек ж.б.) кирет. Камгактардын көпчүлүгүнүн сабагы, бутагы катуу, тикендүү болгондуктан мал көп жебейт (КСЭ, т. 3. 1978, бб. 107-108). Мал жебеген үчүн кыргыздар камгакты жактыра беришпеген, «**Камгак өзүн жанмын дейт, камкөш өзүн канмын дейт**» деген макалдан аны өсүмдүк катары да санашпаганын байкайбыз (Усупбеков, 1982, б. 54). Шамал айдап, тоголотуп жүргөндүктөн, аны бир жерге байланбаган туруксуздуктун белгиси катары билишкен. Макалдагы кыз жаманын камгакка салыштыруу мына ушул себеп менен байланыштуу. Тактап айтсак, «**тез эле бирөөнүн колун кармап, бирөөнүн бүлөсү болуп**» кеткен кызды эмес, түшкөн жеринде тынбай, улам жаңы эрге тийип, кайын журтун жаңырткан кызды жактырбай, аны эртең кайда коноору белгисиз камгакка салыштырышкан. «Жаныбек хан» аттуу кыргыз эл жомогунда чоңдордун жыйынына келип кошулган жаш балага ачууланган хан: - Тетиги учуп бара жаткан камгактан кеп сурап келгин, - деп жумшаса, бала чаап барып кайта келип: - Жел келсе желем, кокту келсе коном, сураганды ханың акмакпы, сураган сен акмакпы дейт, - деп жооп айтат (Кыргыз эл жомоктору, 1985, б. 143). Ушул эпизоддон «**Жүргөнүмдү жел билет, конгонумду сай билет**» же «**Желгенимди жел билет, конгонумду кокту билет**» деген варианттардагы лакап жаралып, жомок менен тааныштыгы жоктор маанисин чечмелей албай турган абалга келген (Макал-лакаптар, 2001, б. 102). Бул лакап боордош казак элинде да: «**Көчөөрүмдү жел билет, коноорумду сай билет**» («Көшөрімди жел биледи, конарымды сай биледи») деп айтылат (Дәуренбеков, 2001, б. 130). Камгак казак тилинде *каңбак* деп аталат, аны *айыл жапыракты каңбак; майда жапыракты каңбак, боз каңбак; шашак бас каңбак, ак каңбак; шашыраңкы каңбак, ебе каңбак; дала каңбагы, кара*

каңбак; *Туркистан каңбагы, сабынтамыр* деп бөлүштүрүшөт (Калиев, 1993, б. 32). Кыргызстанда өскөн камгак акыркысы, Түркстан камгагы сыяктуу, тамырын «самын тамыр» деп аташканы ушундай жыйынтыкка алып келет. Ал эми орусча «перекати поле» аталышы казактардагы *шашак бас каңбак* же *ак каңбак* деген түрүнө карата колдонулат.

Камгактын *эбелек* деген дагы бир аталышы да колдонулат. «Эбелек – чөп өсүмдүктүн түрүнө кирет. Көбүнчө Орто Азиянын какыраган чөлүнө же кайрак сары талаасына өсөт. Айрыкча Казакстандын чөлүндө көп болот. Жайдын биринчи жартысында гүлдөйт, жалбырактары жайылып-чачырап турат. Кумдак жерде көп болот. Сары талаа менен желаргы катуу жүргөндө, кумдактагы көтү бош чөп жулунуп, жел менен кошо кете турган окшобойбу. Кыргыздар өтө эле жеңил нерсени да «эбелектей болгон» деп сүрөттөйт. Ошентип, кыргыздар катуу шамалда эбелектин зыркырап учуп баратканын көп көргөн. Аттын катуу чуркаганын ошол шамалда дыркырап учуп бараткан эбелек менен теңеген» (Карасаев, 1987, б. 275). Казакстанда көп болгондон кийин, эбелек тууралуу: «*Эчки эбелек жейт, эчкини кебенек жейт*» («Ешкі жейді ебелек, ешкіні жейді кебенек») деген макал жаралган (Дәуренбеков, 2001, б. 74). Мындан башка мал көп кызыкпаган *эбелек* эчкинин тоюту экенин көрөбүз, ал эми *кебенек* – эчки тукумуна гана тиешелүү, жугуштуу мал оорусунун аталышы. Бул оорунун аты кыргыз тилинде да учурап, эчкиге карата «Кебенек алгыр!» деп тилдөө колдонулат (КРС, кн. 1. 1985, б. 364).

Эл оозунда бир кыйла активдүү колдонулган «*Коёнду камыш өлтүрөт, эрди намыс өлтүрөт*» деген макал учурайт (Макал-лакаптар, 2001, б. 123). Бул макалдын камыш тууралуу бөлүгүн элдик этнограф А. Акматалиев: «Ооба, камыштуу жайда коёндун жан сактоосу татаал, башка айбанаттарга жем болушу бышык. Жашоосуна шарты жок. Талаа коёндоруна адыр белестүү, күнөстүү, ийиндүү, жардуу жерлер оңтойлошкон» деп чечмелейт (Акматалиев, 2002, б. 346). Ырасында эле камыш саздуу жерлерде, суу жээктеринде өсөт, аны «*Камышы болбой көл болбойт, кайраты болбой эр болбойт*», «*Чөлдө камыш болбойт, чөлөттө намыс болбойт*» деген макалдар да көрсөтүп турат (Макал-лакаптар, 2001, б. 112; Кайыпов, 2017, б. 469). Мындай жерлер коёндун жашоосу үчүн ыңгайлуу болуп эсептелбейт. Анын үстүнө камыш жаңы өсүп чыккан кезинде гана тоют катары колдонулат. Бийиктиги 50-350 см. чейин жеткен, көп жылдык өсүмдүк (Кыргыз элинин уюткулуу сырлары, 2013, б. 104). Мындай бийиктикке коён жете албагандыктан, азык табуу кыйынчылык жаратышы ыктымал. Камыш калың өскөн жерлерде күн нуру жетишсиз болуп, майда өсүмдүктөр да өсө бербейт. Коркоктугу менен белгилүү болгон коёngo камыштын жалбырактарынын шуудурап, катуу чыккан добушу да коркунучтуу туюлуп, тынч албашы мүмкүн. Өсүп жетилген камыштын жалбырактары катып, кырлары кадимкидей кесип кетүүгө жарактуу, курч абалда болот. Муну «*Камышты бош кармасаң колуңду кесет*» деген макал да эскертет (Макал-лакаптар, 2001, б. 112). Мындай жалбырак коён сыяктуу майда жаныбарга олуттуу зыян келтире алат. Ушул саналып өтүлгөн шарттардын баары коёндун пайдасы үчүн чечилбейт. Бирок мындан камыш зыяндуу өсүмдүк экен деген бүтүмгө келүүгө болбойт. Муну «*Жаланган сары аязда сары камышты кышта – малыңа сый, өзүңө үй болоор*» деген накыл көрсөтүп турат (Айтымбет, 5-к. 2007, б. 313).

Илгертен эле камышты үйлөрдүн чатырын жабуу үчүн пайдаланып келишкен. Андан калканычтарды, кашааларды жана таяктарды жасашат. Камыштын жаш тамырлары 2,5 метр узундукка чейин жетет. Алар жумшак, таттуу келишет; аны чийки бойдон, кактап бышырып жана кайнатып жешет. Камыштын чийки тамырларында 5 пайыз кант болот, тамырлардан ун

жана кофе жасашат (Верзилин, 1974, б. 42). Кыргыздар *чий* деп аталчу топ-топ болуп бийик өскөн, сабактары ичке, катуу талаа өсүмдүгүнүн сабактарын жип менен чырмап, боз үйдүн керегесинин сыртынан калап коюу же боз үйдүн ичинде ашкананы тосуу үчүн калканыч болчу бойро сыяктуу буюм жасашкан, аны да өсүмдүктүн аты менен *чий* деп аташат. Кээде чийдин ордуна камышты пайдаланып, андан да дал ушундай буюм жасашкан, бирок сабагы жоон болгондуктан, камыштан жасалганы чий сыяктуу жылма, тегиз, көрктүү болбой, одоно көрүнгөн, аны *кыша* деп аташат. «*Кыштак сураган кыз кыша каланып отурган төркүнүнөн үмүт кылат*» деген макалдагы *кыша* дал ошол камыштан токулган бойро тууралуу (Макал-лакаптар, 2001, б. 140). Дал ушуга эле мазмундаш «*Күмүш үйлүү кыз чөп алачыктагы атасынан үмүт кылат*» (Ибрагимов, 2005, б. 287) деген макал жыйнактан орун алса да, эл оозунда көркөмдүгү андан артык «*Күмүш үйлүү күйөө камыш үйлүү кайнатадан үмүт кылат*» (Кайыпов, 2017, б. 336) деген варианты колдонулуп жүргөнүн айта кетели. Чийдин артыкчылыгы даана көрүнүп тургандыктан, элибиздин камышты анча тоготпой, жактырбоо менен мамиле жасагандыгы «*Камыш өзүн чий ойлойт, бака өзүн бий ойлойт*» деген макалдан байкалат (Макал-лакаптар, 2001, б. 112).

Учурда Түркияда жашап жаткан памир кыргыздарынын тилинде «*Жөндүүдө балык зор, жөнсиздө камыш зор*» деген макал учурайт (Кайыпов, 2017, б. 240). Бул макал биз пайдаланган жыйнактардан эмнегедир орун алган эмес. Макалдын мааниси айрым окурмандарга түшүнүксүз болушу да мүмкүн. Бирок залкар тилчи Х. Карасаев аны өз убагында «*Жансыздан камыш чоң, жандуудан балык чоң*» деген макалды чечмелөөдө: «Кыргыз эли байыркы замандан бери эле *бамбук* өсүмдүгүн камыштын бир түрү деп келген. Жеке кыргыз эмес, өзүбектер да «камыш сымал усимлик» деп айтат. Казактар да «камыстын бир түрү» деп аташат. Ошентип, *бамбук* – камыш наамын алып келген. *Бамбук* чындыгында эле өзүнүн түзүлүшү жагынан камышка окшош. Анын сөңгөгү бүтөөсү жок түтүк. Узундугу 40 метрге чейин болот. Жоондугу – адамдын жарты кучагына барабар. Аны суу жүргүч түтүк катары да колдонот. Андан жайкысын жашай турган үй да курат. Суунун үстүнө көпүрө да салат. Түрдүүчө мебелдер да жасайт. Бамбук нымдуу жерге жакшы өсөт. Кээде иттин мурду өткүс токойго да айланат. Советтер Союзунда анын үч түрү бар. Курил аралында, Сахалинде өсөт дейт илимпоздор. Кыргыз элинин макалында чындык бар экен. Бамбук камыш эмес, бирок кебетеси камышка окшойт» деп көрсөткөн (Карасаев, 2-к. 1987, б. 88). Кыргыздарга бамбук кытай маданияты аркылуу белгилүү болгон деп ойлосо болчудай.

Жыйнакта окуганда ойго салчу, мааниси түшүнүксүз «*Башы – бапан, аягы – сапан*» деген макал учурайт (Ибрагимов, 2005, б. 114). Башы менен аягын эске албаганда, калган сөздөр кыргыз тилинде кездешпейт. Адис тилчи аны: «*Башы – бапан, аягы – сапан* деген жорго сөздө *бапан* сөзү айтылат, бирок анын мааниси кыргыздар үчүн түшүнүксүз. Мындагы бапан сөзү казак тилинде «камыштын башы» деген маани берет. Чындыгында эле камыштын башы бапыйып турган менен, сабагы кадимки эле саман сыяктанып турат. Ошондуктан *башы – бапан, аягы – сапан* деген жорго сөз камышка байланыштуу келип чыккан дешке болот. Бирок ал өтмө мааниге ээ болуп, жакшы эле демилге менен башталып, аягына чыгарылбай калган ишке карата айтылат. Мындагы *сапан* сөзү *бапан* сөзүнө карата ылайыкташып өзгөрүп *м* тыбышы *п* тыбышына өтүп кеткен *саман* деген сөз деп билүү керек» деп түшүндүргөн (Сейдакматов, 1988, б. 46). Ал эми түшүндүрмө сөздүктө анын мааниси «бытыранды, чачыранды, баш аламан, ар кайсы жакка андаалап, самсыган, азып-тозгон» деп чечмеленген (КТТС, 1-к. 2016, б. 218). Бул сөздүн оозеки чыгармачылыктын

кандай жанрына тиешелүү экендиги ойлондурбай койбойт. Макал-лакаптар жыйнагынан орун алып, формасы жагынан окшоштугун эске албаганда, мааниси макалга да, лакапка да көп туура келе бербейт. Аны чечмелеген К. Сейдакматов да *макал* деп атабай, *жорго сөз* деп берген. Аягына «бул эмне?» деген суроону коюп, табышмакка да айландыра салууга болот. Сыягы, сын-сыпат иретинде колдонулчу бул сөз мааниси күңүрттөнүп кеткенден кийин формасына карай макал сыяктуу кабыл алынып, жыйнакка кирип калган окшойт.

Жергебиздин дээрлик бардык аймагында кездешкен, жакшы тоют катары бааланган өсүмдүктөрдүн катарына ажырыкты да кошууга болот. Анын аталышы орто кылымдагы сөздүктөн да кездешет (М. Кашкари, 1-т. 2013, б. 124, 140). *Ажырык* жерге төшөлүп өскөн, жалбырагы узун, ичке, кеңири тараган көп жылдык отоо чөп. «Анын тамыры заарасы тутулгандарга дары болот. Башы 4-5 ачага ажырап турушу чөптүн атынын коюлушуна негиз берген. *Ажырык* сөзү *ажыра* этишине зат атооч жасоочу -к мүчөсү улангандан кийин пайда болгон жаңы сөздүн аяккы муунундагы а тыбышы ы тыбышына өтүп кеткен. Натыйжада *ажырак* эмес, *ажырык* деген түргө келген» (Сейдакматов, 1988, б. 13). Тамыр сабагынан тез көбөйүп, кургакчылыкка чыдамдуу болгон үчүн мал оттоп, такырайтып койгон жерден да көп узабай алысындап чыгып, көктөп өсөт. Ошондон улам эл арасында: «Ажырык: «Жети жыл желде турсам да, көчүгүм сууга тийсе көктөйм» деп айтат экен», дагы бир варианты боюнча «Ажырык: «Кырк жыл сагызгандын уясында жатсам да, жерге түшсөм өсүп кетем» дейт имиш» деген сыяктуу ишенимдер тараган. Чыдамкай өсүмдүктүн мына ушундай сапатына салыштыруудан улам «*Адамзаттын уругу – ажырыктын тамыры*» деген макал пайда болгон (Макал-лакаптар, 2001, б. 23). Дүйнөдө канчалаган жаныбарлар, өсүмдүктөр биротоло жок болуп кетсе да, эсеп жеткис табигый кырсыктар, оору-сыркоолор, согуштар болгонуна карабай, жаны бышык, көтөрүмдүү адамзат тукуму дале да жашоосун улантып келүүдө. Адамзаттын ит жандуулугу ушинтип ажырыкка салыштырылып бааланган.

«*Дары – чөптөн, дабаа – көктөн*» деген макал элибиздин өсүмдүктөрдүн дарылык сапатын да мыкты билгендигин көрсөтөт (Айтымбет, 5-к. 2007, б. 287). Кыргыз табыптары өздөрүнүн практикасында карандыз, бака жалбырак, чалкан, каакым, теңге чөп, уу коргошун, эрмен, шыбак, көкөмерен, ак кодол, каз таңдай, чырмоок, адырашман, мыя, чекенде, өрмө кара, мамыры, күчала, мээр чөп, апийим, чачыраткы сыяктуу өтө көптөгөн дары өсүмдүктөрдү кеңири колдонуп келишкен. Алардын баары тууралуу макалдар айтылбагандыктан же жаралса да сакталып калбагандыктан, өз темабыздын талабына ылайык, биз аталган өсүмдүктөр тууралуу сөз кыла албайбыз. Жалпыга кеңири белгилүү «*Кереч ичсе келиним калбайт беле, жалбыз ичсе жалгызым калбайт беле*» деген макал тууралуу гана баян кыла кетели (Усупбеков, 1982, б. 108). Бул макалдын жаралышына жана сакталып калышына эл оозунда илгертен айтылып келген уламыш себеп болгон деп ойлойбуз. Ал уламыш боюнча илгери Улукман дарыгердин (кыргыздар Чыгыштын улуу дарыгери Абу Али ибн Синаны Улукман аке деп аташкан. Борбордук Азия элдеринде Улукман аке табыпчылыктын пири катары да саналат) Жалбыз деген жалгыз баласы болуптур. Күндөрдүн биринде Жалбыз ооруп калып, күндөн-күнгө күчөп, Улукман аке бүт билген дарысын берип, тааныган дарыгерлерди чакыртса да, уулунун оорусу айыкпай, акыры көз жумат. Атанын кайгысы жүрөгүнө батпай, жалгыз баласын жерге жашырат. Мезгил өтүп, күндөрдүн биринде Улукман аке суу жээгинен бир чоочун чөптү көрүп, макиси менен кесип алып, жээкке коюп, үстүнө макисин коюп коёт. Өзү жүзүн чайкап, макисин алайын десе макисинин мизи карарып, чөпкө тийген жери эрип кетиптир. Ошондо Улукман

аке: «- Атаңдын көрү ай, Жалбызым, Жалбызым, ушул чөптү билгенде, аман калмак экенсин ай, жалгызым, жалгызым»,- деп буркурап ыйлаган экен. Ошондон бери ошол чөптүн атын *жалбыз* деп атап калышыптыр (Ала-Тоо уламыштары, 2016, бб. 180-181). Ветеринарияда жалбыз жаныбарларга ичи ооруганда жана жел айдоочу каражат катары берилген (Шпиленя, 1983, б. 97). Учурда элдик медицинадан сырткары расмий медицинада да жалбыздын дарылык сапаты кеңири колдонулат.

Жогоруда айтылган уламыштын дагы бир вариантында Улукман акенин уулу үйлөнгөндөн кийин жаш келинчегине: «Менин атам өлгөндү да тирилте ала турган дарыгер» деп мактанып алат. Келинчеге ишенбей койсо, далилдөө үчүн көмүркөйдө кайнап жаткан эчкинин майын чогуу ичүүнү сунуштап, анан экөө тең эриген майды ичип, ичегилерине май тоңуп, каза болуп калышат. Уул-келинин тирилте албай койгон Улукман аке экөөнүн жүрөктөрүн кесип алып, чүпүрөккө ороп койнуна салып, жер кезип кетет. Күндөрдүн биринде бир өзөнгө туш келип, суу ичмекчи болуп эңкейгенде, койнундагы чүпүрөгү сууга түшүп кетет. Ичип бүткөн соң чүпүрөктү жазса, тоңгон жүрөктөр эрий баштаптыр. Буга таң калган Улукман аке байкап караса, өзү тааныбаган чөптөрдөн жасалган кур менен гүлчамбар агып келип, жээкте токтоп калган экен. Ал экөөнү тең алып, суу бойлоп жогору барса, кичинекей бала менен кыз ойноп жүргөн болот. Алардан сураса, жалбыздан токулган кур менен керечтен жасалган гүлчамбарды экөө жасап, сууга агызганын айтышат. Ошондо Улукман аке: «Керечти билсем келиним, жалбызды билсем жалгызым тирүү калмак экен» деп өкүнүп ыйлаган экен. Ошол уламыш эл оозунда айтылып жүрүп, «*Кереч ичсе келиним калбайт беле, жалбыз ичсе жалгызым калбайт беле*» деген лакап түрүндө сакталып калган (Усупбеков, 1982, б. 108). Мунун керечти *кекире*, жалбызды *мамыры* алмаштырган варианты да айтылат. Саягы, уламышта аталган өсүмдүктөрдү тааныбай калган кийинкилер өз жеринде өскөн же өзү тааныган чөптөр менен алмаштырып айтып, жаңы варианттар жаралган окшойт. «Кыргыз тилини түшүндүрмө сөздүгүндө» кереч тууралуу «Дарылыгы бар, тоодо өсүүчү өсүмдүк» деген маалымат гана бар (КТТС, 1-к. 2016, б. 761). Мунун өзү биздин өз жерибиздеги өсүмдүктөр дүйнөсүн алиге чейин жакшы өздөштүрө элек экенибизди айкындап турат.

Дарылыктан сырткары кыргыздар өсүмдүктөрдү косметикалык каражат катары да пайдаланышканы белгилүү. Аны тастыктоочу «*Илим башка жугат, кына ташка чыгат*» аттуу макалга кайрылалы (Макал-лакаптар, 2001, б. 106). *Кына* – боёк алынуучу өсүмдүк; элдик көркөм кол өнөрчүлүктө чөптүн тамырынан алынган боёк, тырмакты боёо үчүн да колдонулат (КТТС, 2-к. 2016; 158). Белгилүү тилчи Х. Карасаев аны араб тилинен кирген сөз (хна) катары көрсөтүп, чач кызарта турган да боёк экенин белгилейт (Карасаев, 1986, б. 175). Кынадан сырткары кыргыз кыз-келиндери эндикти да пайдаланышкан. Байыркы түрк тилинде бул сөз *эңлик* түрүндө айтылган. Анын *эң* уңгусу азыркы кыргызча *өң* дегенге туура келет. Ошол сөзгө *-лык* мүчөсү уланганда келип чыккан *эңлик* сөзү бетке сүйкөй турган затты жана ал жасала турган чөптүн атын билдирип калган (Сейдакматов, 1988, б. 269). *Эндик* – бийик жайлоолордо өскөн өсүмдүк. Бир түптөн бир нече түз өзөктөр тарап кетет. Гүлү майда машакка окшоп, кызгылтым-көк болуп, түктүү жумшак боз узун жалбырактарынын ортосундагы өзөктө жайгашкан. Эндиктин тамырынын кабыгын аарчып караса, кышкызыл түстөгү ыраңды көрүүгө болот. Кыргыздын кыз-келиндери эндиктин тамырынан өзгөчө боёкту ачытышкан. Койдун мөөнүн тазалап, туздап, анан жел толтуруп ошол мөөнгө койдун сүтүнүн чийки каймагына эндиктин жаңы тамырын тазалап, майдалап

айран кошуп, жерге көмүп ачытышкан. 10-12 күндөн кийин ачыган эндикти кыз-келиндер беттерине сүйкөшкөн. Бул боёк кыз-келиндерди өтө ажарлуу, сүйкүмдүү көрсөтүп, беттин күндөн, шамалдан туурулуп кетүүсүнөн сактаган. *«Эне көргөн кыз эмес, эндик көргөн бет эмес»* - деген макал ушундан улам айтылган (Кыргыз элинин уюткулуу сырлары, 2013, б. 119). Дал ушундай эле каражаттардын катарына осмону да кошууга болот. *Осмо* – козу кулактын жалбырагына окшош жапыз өскөн өсүмдүк жана анын жалбырагын эзүү жолу менен алынган кочкул жашыл түстөгү каш боёочу суюктук (КТТС, 1-к. 2016, б. 300). Кыргызстандын түштүгүндө жашаган өзбектерде осмо коюуга да байланышкан бир топ ишенимдер жашайт. Мисалы, осмо койгондо эки каштын ортосун бириктирип коюу керек, антпесе ата-энеси урушуп калат деп коюшат. Өзү кыз баланын каштарынын аралыгы алыс болсо алыска, жакын болсо жакын жерге турмушка чыгат деп төлгө кылышкан. Кыздар осмо коюп жатканда осмосу каштын четинен агып түшсө, ошол кыз алыс, узак жерге турмушка чыгат деп болжожкон. Өзбек кыздары үчүн алыска турмушка чыгуу ата-энеси, тууган-уругу менен байланышпай калууну шарттаган, ошондуктан осмо коюу аркылуу каштарынын ортосун өстүрүп, бириктирүүгө болгон арганы жакындарынан алыстабоо үчүн жасалган бейкүнөө аракет катары баалоого мүмкүн. Ал эми койгон осмосу каштын ортосунан агып кетсе, эгиз балалуу болот деп жоруп коюшкан. Кашка осмо койгон маалда көздүн үстүнө (кабакка) да коюу керек, антпесе, көз капа болуп калышы мүмкүн деген ишеним белгилүү (Мурзакметов, 2012, б. 8).

Аралаш жашаган маданияттардын бири бирине таасир этиши мыйзам ченемдүү, андыктан өзбек кыздарынын осмо коюуга байланышкан ишенимдери, жол-жоболору кыргыз кыздарына да толук жетип, колдонулганынан шек санабай эле коюуга болот. Акындардын *«Оомат кетет, баш калат, осмо кетет, каш калат»* деген ыр саптары эчак эле макалга айланган (Айтымбет, 5-к. 2007, б. 490). Тиешелүү атайын макал айтылбаса да, *көбүргөн* аттуу өсүмдүктү да кошумчалай кетели. Окумуштуулар: «Бийик тоолуу жерде өсүүчү пияз сыяктуу өсүмдүктүн атын билдирген *көбүргөн* сөзү *көбүр+гөн* бөлүктөрүнөн турат. Болжолу, самын чыкканга чейин *көбүргөндү* байыркы түрктөр жуучу зат катары пайдаланып келген окшойт. Алтай тилинин телеут диалектисинде бул сөздүн «татар самын» мааниси көрсөтүлгөн. Ушуга караганда *көбүргөн* өсүмдүгүнүн аты көбүрө турган өзгөчөлүгүнө жараша коюлган, кийин аны самын ордуна пайдалануу унутулган, бирок байыркы кездеги коюлган аты сакталып кала берген окшойт» деп божомолдошот (Сейдакматов, 1988, бб. 151-152).

Кыргыз жери карагайлуу, кайыңдуу, арчалуу, жаңгактуу токойлору менен да белгилүү, «Токой тоонун көркү, эр элдин көркү» деген макал бекеринен жаралган эмес (Усупбеков, 1982, б. 36). Элибиз токойлордун көркүнө гана суктанбай, өз турмушунда дарактардын түрдүү түрлөрүн пайдаланып келишкен. Мындан улам алардын отунга, үй курууга, идиш-аяк, тиричилик буюмдарын жасоого жарактууларын мыкты ажырата билишкен. *«Ыргайдан катуу шиш болбойт, кебептен ширин көш болбойт»* (Ибрагимов, 2005, б. 461), *«Жыгачтын жумшагын курт жейт, адамдын жумшагын адам жейт»* (Усупбеков, 1982, б. 212), *«Агач катуусун курт жыгат»* (Ибрагимов, 2005, б. 11) деп, алардын жумшак, катуулугуна көңүл бөлгөн. *«Асылсаң жыгачтын асылына асыл»* деп, дарактарды сапатына жараша ажырата билишкен (Макал-лакаптар, 2001, б. 40). Катуу жыгачтардын табы күчтүү болорун билип, кыргыз усталары алардан көмүр өчүрүшкөн. *«Теректей бой бергенче, темендей акыл берсин»* деген макал жаратса да, теректин бийиктигине, түздүгүнө баа

берип, курулуш иштерине эң ылайык экендигин баалаган (Ибрагимов, 2005, б. 410). Эл оозунда «*Кудайдын каргышы тийген жыгачты тегирмендин шакылдагы кылат*» деген лакап айтылат (Макал-лакаптар, 2001, б. 131). «Илгери кыргыздар суу менен жүрө турган тегирменден пайдаланган. Дан салынган кампанын дан чубура турган жерине бир жарым карыштай жумуру же төрт бурч жыгачты бош бекитип коёт. Ал жыгачтын бир башы тегирмендин ташына кыйчалыш салаңдап тийип турат. Тегирмен жүргөндө тийип турган жыгач титирейт да, кампадагы эгинди чубуртат. Ал жыгач дайыма бодур таш тегеренгенде шакылдап табыш чыгарат. Тегирмен жүрүп турганда, ал жыгач да тынбай шакылдай берет» (Карасаев, 1982, б. 240). Тыным албай ташка тийип, шакылдап үн чыгарып, жаны тынбаган жыгачка чейин баам салган кыргыздар аны Кудайдын алдындагы күнөөсү үчүн кыйноо тартып жаткандай карап, өз байкоосун образдуу туюнта да алышкан. Ушуга эле маанилеш келген «*Адам жаманы – сопу, жыгач жаманы - соку*» деген макалда сокунун кандай жыгачтан жасалганы так көрсөтүлбөгөн менен аны такай сокбилектен таяк жеп, жанчылып жаткандай сезип, демек, жаман болгондугу үчүн ушундай жаза алып жатат деп санаганы байкалат (Макал-лакаптар, 2001, б. 22). Ал эми элдик этнограф А. Акматалиев: «Соку – бул жыгач идиштеринин бири. Муну менен данды түктөйт, таруу, конок актайт, данекти, ышкын түптү жана башкаларды жанчат. Бул идишти чеберлер арчанын, талдын, кайыңдын жана ушул сымал катуу жыгачтардын дөңгөчүнөн жасашат» деп, так маалымат бере кеткен (Акматалиев, 1996, б. 184).

Тилибизде «*Жаш кайың желди сүйөт, жаш жүрөк теңди сүйөт*» деген макал жашайт (Ибрагимов, 2005, б. 205). Көптөгөн орус акындарынын ырларында даңазаланган кайың биздин аң-сезимибизге нукура орус дарагы, Орусиянын табиятынын символу катары кирип калган. Бул бекеринен эмес: орустар кайыңдын жыгачын, кабыгын, жазгы бүчүрлөрүн, жалбырактарын жана ширесин жүздөгөн жылдардан бери колдонуп келишкен. Элдик дарылоо каражаты катары белгилүү болгон кайың ширеси илгертен сыздоок чыкканда, кептөөр оорусун, айыкпаган жараларды жана ачык ириңдүү жараларды дарылоодо колдонулган (Любимцев, 1995, б. 118). Бирок кайыңдын түрк тилдүү элдердин маданиятында да орду бар экендигин көрсөтө кетсек болот. Якуттар кайыңды ыйык дарак катары кадырлашкан, ак жиндүү бакшылар асмандагы кудайларга кайыңдын бутагын пайдаланып кайрылышкан, бул кайың жөнүндө алтайлыктардын ишенимине да окшош (Дьяконова, 1986, б. 144). Алтайлыктардын баланын төрөлүшүндөгү, үйлөнүү тоюндагы жана календардык ырым-жырымдарындагы, ошондой эле бакшылык (шамандык) практикасында катышкан кайың-эненин образы алардын коомдук аң-сезиминин маанилүү фактысы болгон. Бул дарак менен айрым сөөктөрдүн (уруулардын – М. А.) да, ошондой эле бүтүндөй элдин түп бабаларынын жашоосун байланыштырышкан (Львова, 1989, б. 25). Хакастар «таза» деп саналган дарактардын катарына баарынан мурун кайыңды кошушкан (Алексеев, 1980, б. 72).

Тилибизде «Казак кайың сааганда, кыргыз Ысар киргенде» деген накыл кеп да жашайт. Адис тилчи: «Бул макал 17-кылымдарда жунгарлар (калмактар) кыргыз жерине чабуул коюп, элди бүлүндүрүп, малын-башын талаганда келип чыккан. Ошондо кыргыздар Тажикстанга кирип кеткен. Казактар ачарчылыкта кайыңдын суусун агызып ичип жан баккан экен. Макалдагы Ысар – жердин аты. Азыр Гиссар деп аталат» (Карасаев, 1982, б. 142) деп маалымат берген. Биздин оюбузча, мисалга алынган накыл макалга караганда лакапка көбүрөөк жакындайт, муну анын жаралуу тарыхы бар экендиги да тастыктайт. Казактар «сааган» кайыңдын суусун айта турган болсок, кайың ширесинин негизин курамында 1,5 %

га чейин жеткен мөмө канты түзөт. Мындан сырткары, анда алма кычкылы, белок заттары, С витамини, натрийдин, кальцийдин, темирдин, жездин туздары жана адамга пайдалуу болгон башка кошулмалар бар (Любимцев, 1995, б. 118). Казактын улуу талаасы чер токойлорго бай болуп, аларды баш калка кылган эл мына ушундай азык аркылуу жан багып, сакталып калган.

Ошентип элибиз дарактарды көп түрдүү максаттар үчүн пайдаланышкан, бирок баарынан мурун, эң көп өлчөмдө отун катары колдонгонун айта кетели. «Байыркы түрк тилинде *йагыч* түрүнө жарыш *йагач* варианты да колдонулган. Мунун эң алгачкысы *йагач* деп эсептесек, анда анын уңгусу *йак* болот да, азыркы *от жак* дегендеги *жак* этишине туура келет. Жалпысынан *йагач* сөзү «отко жага турган отун» маанисин берген сөз болгон. Алгачкы *йагач* түрүнөн *жыгач* болуп өзгөрүшү менен, мааниси да күнүрттөнүп, кандай маанидеги сөз экени билинбей калган» (Сейдакматов, 1988, бб. 109-110). Отунду бардыгы тең жагышкан, ошондуктан кайсы жыгачтын кандай күйөрүн байкоо жүргүзүү аркылуу баары жакшы билишкен. Табылгынын тамырынын, арчанын дүмүрүнүн көмүрдөй таптуулугун, кайыңдын кабыгынын кагаздай күйөрүн, ак чечектин жыгачы чыйралып өссө да оңой жарыларын, карагайдын отуну чайыры бардыгынан ыштуу экендигин, тал-теректин жыгачы тапсыз экендигин жыгач кармаган усталар эле эмес, карапайым адамдар да билген. Өз мекенинде жашап жаткан кыргыздардан жыйналган макал-лакаптардын ичинен кезикпеген «*Жылгын жаккан жылывайт*» деген макал учурда Түркиянын Ван аймагында жашап жаткан памир кыргыздарында айтылат (Кайыпов, 2017, б. 260). *Жылгын* – кызгылт түстө топ-топ болуп чыгуучу чырпык сыяктуу бадал (КТТС, 1-к. 2016, б. 563). Ал жергебизде өсүп, таанымал болгон менен анын табын көрсөткөн макал сакталып калган эмес. Бул «*Душманды элиңе жолотбо, кара жыгачты жериңе жолотбо*» деген макалга да таандык (Кайыпов, 2017, б. 199). Макал сакталбаган менен анын себеби эл оозунда айтылып келет. Кыргыздарда кара жыгач тилеги жаман дарак катары саналат. Анын: «Бутактарым чатырап өсүп турсам, түбүмдө көлөкөлөп оору адам жатса» деген тилеги болот экен. Кыргыз тилинин түштүк диалектисинде кара жыгач *кайрагач* деп аталып, бул сөздүн этимологиясын «кайра кач» деген маани менен байланыштырышат, башкача айтканда анын көлөкөсүнө отурбай кайра качуу керек экен. Кара жыгачтын көлөкөсү оор болот деген ишенимден улам, аны эшиктин алдына, короого көп отургузбайт (Мурзакметов, 2014, б. 11).

Эл өзү жердеген аймакта өскөн айрым өсүмдүктөр тууралуу макалдар жаратып, алар жергиликтүү элдин гана арасында тараган. Мисалы, «*Моюл жакканча моюн жак*» деген макалды эл оозунан учураттык. Моюл - башында сабак-сабак болуп чыккан жыттуу гүлү бар бадал өсүмдүгү (КТТС, 2-к. 2016, б. 225). Бул макалды ушул кезге чейин жарык көргөн кыргыз макал-лакаптар жыйнактарынын биринен да учурата албайбыз. Аны айтуучу (Нарманбетов Аскар, 55 жашта, Өзгөн району, Кызыл-Байрак айылы, басыз уруусу) макалдын маанисин моюлдун кургаган жыгачы да оңойлук менен күйбөгөндүгүн, улам-улам эңкейип, отту үйлөй берип, жагып жаткан адамдын мойну ооруп калары менен байланыштырат. Бул бир эле мисал, бирок ушунун өзү эле кыргыз макал-лакаптарынын кору абдан бай экендигин, алардын ушул кезге чейин толук жыйналып бүтө электигин көрсөтөт.

Элдин арасынан жыйналган чыгармалардын ичинен өсүмдүктөргө байланышкан макалдарды эле эмес, лакаптарды да учуратууга болот. Экөө бир караганда окшоштой туюлган менен, өздөрүнө таандык, айырмалап турган белгилери бар экендиги белгилүү. Макалдардай өзүнчө турганда айкын маани берип, ойду толук бүтүрө жыйынтыктап, тыянак

чыгарбаса да, айрым жекече кубулуштардан, окуялардан же адамдардын өзгөчө мүнөздөрүнөн улам эл арасында көркөмдөлүп айтылып, кеңири таркаган, салыштырууга, мыскылга бай, көпчүлүгүнүн тарыхы, чыгыш теги бар, анысын билбеген адам маанисин түшүнбөй кала турган туруктуу айкалыштар *лакаптар* деп аталат. Мисалы, «*Мандалакка башым бышып, жоогазынга ишим түштү беле*» деген лакапты алсак, анын курамында *мандалак, жоогазын* аттуу баарына тааныш өсүмдүктөрдүн аталыштары учураган менен, кандай мааниси бар экендиги, эмне жөнүндө сөз болуп жаткандыгы түшүнүксүз (Ибрагимов, 2005, б. 333). Демек, лакаптын жаралуу тарыхы бар, учурунда мааниси белгилүү болгон менен, кийинчерээк элдин жадынан чыгып, лакаптын өзү сакталып кала берген. Памир кыргыздарында болсо «*Башы жок мандалак, түвү жок зэнталак*» деген бизге мааниси бүдөмүгүрөөк макал айтылат (Кайыпов, 2017, б. 147). «*Тогуз кабат торкочон мен үшүп жатам, жалаң чепкенчен ыргай байкуш кантти экен дептир шилби*» деген лакап тууралуу да ушуну айтууга болот (Усупбеков, 1982, б. 8). Лакаптын мазмунуна карап, анын кыш мезгилинде, болгондо да өтө катуу суугу менен эсте калган кыш түшкөн учурда жаралганын боолголоого мүмкүн. Кийинчерээк лакапты сөзмө-сөз кайталай албаган, эсинен чыгара түшкөн эл жалпы маанисин сактап, айрым деталдарын алмаштыруу менен «*Тогуз катар торкомдон үшүп отурам, көңдөй көт кантти экен*» (шилбинин сөңгөк куурайга айтканы) деген жаңы вариантын жараткан (Ибрагимов, 2005, б. 419). Сөз болгон лакапта *шилби* кокусунан тандалып алынган эмес, анткени тоодо өскөн бадалдын бул түрү кабыгынын катмар-катмар болуп кабатталып, сыйрылып тургандыгы менен өзгөчөлөнөт.

Памир кыргыздарында «*Шилвиден катык иши барвы, тууганың душман чыкканда, мунан да катык иш барвы?*» деген макал айтылат (Кайыпов, 2017, б. 473). Шилби бадалына байланышкан лакаптар бабаларыбыздын байыркы мезгилдерде өсүмдүктөрдү жандуудай карап, сүйлөө, ой жүгүртүү жөндөмдүүлүгүнө ээ деп санагандыгын көрсөтөт. Шилби өсүмдүгү жөнүндө «*Шилби көрсөң жулбагын, быбык көрсөң урбагын*» деген макал да бар. Анын экинчи бөлүгүндөгү *быбык* деген сөздүн мааниси белгисиз, бул сөздү 40 миңдей сөздү камтыган «Кыргызча-орусча сөздүктөн» да, 50 миңден ашык сөз жана сөз айкаштары кирген «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнөн» да, 32 миңге жакын сөз камтылган «Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгүнөн» да учурата албайбыз. Биздин оюбузча, жыйноочунун кол жазмасындагы бул сөз (мүмкүн, бөбөктүр? – М. А.) туура эмес окулуп, мааниси такталбаган боюнча макал-лакап жыйнактарына (Макал-лакаптар, 2001, б. 191; Ибрагимов, 2005, б. 457) жана «Түшүндүрмө сөздүккө» (КТТС, 2-к. 2016, б. 713) да мисал катарында бири-биринен көчүрүлүп кире берген. Бирок биз үчүн макалдын биринчи бөлүгү, шилбиге карата элдин мамилеси маанилүү экендигин кошумчалай кетели.

Жыйынтык

Жыйынтыктай келсек, кыргыздар «*Балырлуу жерде бака бар, тулпар атта така бар*» (Макал-лакаптар, 2001, б. 57) деп, суу астында жашоочу өсүмдүктөрдөн тартып «*Теректин башы тыт болот, жаман киши кырс болот, каарына алганда жайдын күнү жут болот*» (Ибрагимов, 2005, б. 410) деп бийик дарактарга чейин баам салып, «*Караганга чымчык корголойт*» (Макал-лакаптар, 2001, б. 114) деп, алардын адамга эле эмес, жан-жаныбарга пайдасы бардыгын, «*Жер куураса, алабата чыгат*» (Ибрагимов, 2005, б. 210), «*Жер арыса чогойно басат, эр арыса өңүнөн азат*» (Айтымбет, 5-к. 2007, б. 213) деп, кароосуз калган

жерде да өсчү өсүмдүктөр бардыгын, «Өчпөс өрт, соолубас гүл болбойт» (Ибрагимов, 2005, б. 375) деп, ар кандай өсүмдүктүн жашоо убактысы болорун, «Чөптү кордосоң, көзгө зыян» (Ибрагимов, 2005, б. 450) деп, жансыз сыяктуу сезилген, бут алдында тебеленип жаткан өсүмдүктөрдүн да убалы болорун, аларга зыян келтирүүнүн түбү адамдын өзү үчүн зыян алып келерин баяндаган, болочок муундарга эскерткен керээзин макал-лакаптарга айлантап, мураска калтырышкан. Алар бүгүнкү күндө да өз маанисин жоготушкан жок. Өзүбүздү сактоо, келечектеги урпактарыбыздын жашоосун камсыз кылуу үчүн табият менен таттуу мамиледе болууга тийишпиз, ал эми жаратылышты сүйгөн, аны баалап-барктаган муунду тарбиялап өстүрүүдө бабаларыбыздын тажрыйбасы, өрнөгү, оозеки мурасы, алардын ичинде өсүмдүктөр дүйнөсү тууралуу макал-лакаптары да таасирдүү каражат катары кызмат кылмакчы.

Пайдаланылган адабияттар

1. Айтымбет, Орозбек. (2007). *Кара Кыргыз. 5-китеп: Көкө Тэңир*. Толук., такталып, 2-бас. Бишкек: Бийиктик.
2. Акматалиев, А.С. (1996). *Кыргыздын кол өнөрчүлүгү: Колдонмо*. Бишкек: Кыргызстан.
3. Акматалиев А.С. (2002). *Каада-салт, үрп-адат, адамдык оң-терс сапат*. Бишкек: Бийиктик.
4. *Ала-Тоо уламыштары*. (2016). Түз. С. Рысбаев, А. Батыркулова, А. Ураимов ж.б. Бишкек: Бийиктик плюс.
5. Алексеев, Н.А. (1980). *Ранние формы религии тюркоязычных народов Сибири*. Новосибирск: Наука.
6. Аманбек кызы, Н., Бекмурзаева, А. (2023). Кытай тилиндеги үй канаттууларына байланышкан фразеологизмдердин кыргыз тилиндеги эквиваленттери. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология*, №1(1), бб. 12-21. DOI: 10.52754/16948874_2023_1(1)_2. EDN: ОВЕМНІ.
7. Байбосунов, А. (1990). *Донаучные представления киргизов о природе*. Фрунзе: Мектеп.
8. Верзилин, Н.М. (1974). *По следам Робинзона*. Ленинград: Детская литература.
9. Головова, А.Г. (1984). *Путешествие в мир растений Киргизии: Науч.-попул. очерк*. Фрунзе: Мектеп.
10. Дьяконова, Е.Н. (1986). “Культовые сооружения на празднике «Ысыях»”. *Этнические культуры Сибири. Проблемы эволюции и контактов (Сборник научных трудов)*. Новосибирск.
11. Жусупов, К. *Тоолуктар баяны*. Фрунзе: Мектеп.
12. *Казак макал-мәтелдері*. (2001). Курастырган Ж. Дәуренбеков. Алматы: «Ана тілі» ЖШС.
13. Кайыпов, С.Т. (2017). *Түркияда жашаган памир кыргыздарынын макал, лакаптары: Лингво-фольклористикалык булак катары*. Жооптуу ред.: Мамбеттурду Мамбетакун, Элмира Көчүмкулова. Бишкек: Борбордук Азия Университети.
14. Калиев, Б. *Өсімдік атауларының орысша-казакша сөздігі*. Алматы: «Ана тілі».
15. Караев, О. (1968). *Арабские и персидские источники IX-XII веков о киргизах и Киргизии*. Фрунзе: Илим.

16. Карасаев, Х. (1982). *Накыл сөздөр: Тил казынасынан баян*. Фрунзе: Кыргызстан.
17. Карасаев, Х. (1987). *Накыл сөздөр: Тил казынасынан баян*. Фрунзе: Кыргызстан, 1987.
18. Карасаев, Х.К. (1986). *Өздөштүрүлгөн сөздөр: Сөздүк: 5100 сөз*. Фрунзе: Кыргыз Совет Энциклопедиясынын Башкы редакциясы.
19. *Киргизско-русский словарь*. (1985). В двух книгах. Кн. 1. Сост. К. К. Юдахин. Фрунзе: Главная редакция Киргизской Советской Энциклопедии.
20. *Киргизско-русский словарь*. (1985). В двух книгах. Кн. 2. Сост. К. К. Юдахин. Фрунзе: Главная редакция Киргизской Советской Энциклопедии.
21. Крафтъ, К.К. (1900). *Изъ киргизской старины*. Оренбургъ: Типо-литографія Ф. Б. Сачкова.
22. *Кыргыз макал-лакаптары*. (1982). Түзг. Ш. Усупбеков. Фрунзе: Кыргызстан.
23. *Кыргыз макал-ылакап, учкул сөздөрү*. (2005). Жыйнаган М. Ибрагимов. Карабалта.
24. *Кыргыз Совет Энциклопедиясы: 6 томдук*. (1978). Том 3. Фрунзе: Кыргыз Совет Энциклопедиясынын Башкы редакциясы.
25. *Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү*. (2016). Биринчи бөлүк. Бишкек: Салам.
26. *Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү*. (2016). Экинчи бөлүк. Бишкек: Салам.
27. *Кыргыздын кылымдарды карыткан 1001 макал-лакабы*. (2010). Түз. С. Бекботоев. Бишкек: Учкун.
28. *Кыргыз эл жомоктору*. (1985). Фрунзе: Кыргызстан.
29. *Кыргыз элинин уюткулуу сырлары: өсүмдүктөр дүйнөсү*. (2013). Экинчи басылышы. Бишкек: Кут Бер.
30. Любимцев, В.В. *Вопросы и ответы*. Москва: Дрофа.
31. Кашкари, М. (2013). *Дивану лугати-т турк (Түркий тилдер сөз жыйнагы)*. Которгондор: Абдувалиев И., Ахматов Т., Оморов А., Султаналиев И., Толубаев М. 1-том. Бишкек: Бийиктик.
32. *Макал-лакаптар*. (2001). «Эл адабияты» сериясынын 10-тому. Бишкек: Шам.
33. Мурзакметов, А. (2012). *Кыргызстандык өзбектердин каада-салттары, ырым-жырымдары жана ишенимдери*. Ош.
34. Мурзакметов, А. (2014). *Кыргыздардын көөнө ишенимдери жана тыюулары*. Ош.
35. Орозалиева, К. (1993). “Бала жана жаратылыш”. *Эл агартуу*, № 5-6.
36. Сейдакматов, К. (1988). *Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү*. Фрунзе: Илим.
37. Семенова-Тянь-Шанская, А. М. (1986). *Мир растений и люди*. Ленинград: Наука.
38. Смирнов, А. (1988). *Мир растений: Рассказы о культурных растениях*. Москва: Мол. Гвардия.
38. *Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири*. (1989). Человек. Общество. Львова Э.Л., Октябрьская И.В., Сагалаев А.М., Усманова М.С. Новосибирск: Наука.
39. Шпиленя, С. Е., Иванов, С. И. (1983). *Азбука природы (Лекарственные растения)*. – Москва: Знание.